

Original Article

The Possibility of Invoking Set-off Against the Negotiable Instruments in English and Iranian Law

Ahmad Esfandiari ^{*1}

¹ Assistant Professor of Department of Private Law, Sari Branch, Islamic Azad University, Sari, Iran.

[20.1001.1.24237566.1402.7.2.1.7](https://doi.org/10.22080/lps.2023.24273.1392)

[10.22080/lps.2023.24273.1392](https://doi.org/10.22080/lps.2023.24273.1392)

Received:

September 7, 2022

Accepted:

January 31, 2023

Available online:

September 23, 2023

Keywords:

Debt, Equity, Holder,
Instrument, Negotiable,
Set-off

Abstract

This analytical-descriptive research aims to study the possibility of invoking set-off against the negotiable instruments in English and Iranian law. One of the issues with negotiable instruments in English law is that the right to invoke the set-off against a holder's claim for payment is available to the liable of payment, including the maker, endorsers, and so on. Although objections can be raised with set-off as a means of defense, a definite distinction can be made between them in the negotiable instruments law. In Iranian law, with ambiguity in the position of legislator and silence of the judicial procedure, legal writers have taken contradictory views on this issue. While some people consider it as one of the effects of the principle of inadmissibility of objections against the holder in good faith or the implicit agreement of the parties on the non-occurrence of set-off, along with matters such as payment of the bill of exchange and substitution of the obligation, Others stated that the debt arising from the commercial document is subject to the general rule of set-off, which can be invoked. As a result, it seems that in English law, according to the consideration of set-off as a rule of procedure and negotiable instruments as an obligation without a condition of payment, while the defendant is prohibited from performing independent clearing against the holder, he can perform an integrated set-off and cite related. On the contrary, the evidence - which is deduced from some provisions of Iran's commercial law - shows that against the holder of the commercial document, set-off can absolutely be invoked.

*Corresponding Author: Ahmad Esfandiari

Address: Assistant Professor of Department of
Private Law, Sari Branch, Islamic Azad University,
Sari, Iran.

Email: Ahmadesfandiari@iausari.ac.ir

1. Introduction

In English law, on the one hand, due to following the Roman principle of the single issue, which considered the response to the plaintiff's lawsuit only by admitting the claim or denying it, on the part of the defendant, and on the other hand, since the forms of litigation and the system of the proceedings in the common law were designed in such a way that the main lawsuit was not involved with collateral claims, the set-off was not met with much enthusiasm and it was not possible for the defendant to invoke the set-off against the plaintiff's claim (Senhour, Untitled: 342). However, since the 17th century, under the influence of Roman law, set-off has expanded in the environment of English law with its own concept and types. On the other hand, Mercantile Law, which is considered the main source of negotiable instrument law, is silent about the possibility of invoking set-off against the holder.

2. Research Methodology

In this analytical-descriptive research, which was conducted through the library study, the main emphasis is on identifying and introducing the historical course and views on set-off in the two legal systems of England and Iran and comparing them with each other. Previous studies in this field indicated that in English law, the regulations governing civil and commercial relations between individuals have been formed over time from four sources of Law Merchant, Common Law, Positive Law, and Equity. Law Merchant, which recognized objections against the holder of the negotiable instrument other than the holder for consideration, has excluded the set-off or counterclaims

arising from collateral transactions from the scope of objections and basically has not any provision about the possibility of invoking the set-off against the holder of the negotiable instrument (Bichler, 1963: 384). In this way, three types of set-off have been formed according to the relationship between the origins of two debts: integrated set-off, independent set-off, and related set-off. Integrated set-off deals with a counterclaim that arises from the same circumstances as the original lawsuit and directly invalidates the original lawsuit to the extent that it equates to it. In this case, the request of the claimant will be reduced accordingly. In independent set-off, mutual debts that have arisen from completely unrelated circumstances are the subjects of set-off (Pinsler, 2011: 520). This type of set-off is caused by unrelated transactions. However, if both the main claim and the counterclaim do not include a specific amount and at the same time, are independent of each other, despite the possibility of joint proceedings, they are not subject to legal set-off (Pinsler, 2011: 537). In the related set-off, the subjects of the main lawsuit and the counterclaim are not exactly from a single transaction, nor from transactions completely unrelated to each other, but from two separate transactions that are closely related and are considered to be meaningfully intertwined with each other and ignoring the counterclaim is clearly in contrast to the rules of equity and justice. The position of the Iranian legal system in this context is ambiguous; some believe that when receiving the instrument, the holder has agreed with the transferor that the amount stated in the instrument will not be set off with his debt (Katouzian, 1377:

107), while some considered set-off as an objection that can be invoked by a holder.

3. Research Results

Since the common law has no rules about the negotiable instrument and it cannot be expected that it has a specific rule regarding the set-off of rights arising from them, the integrated set-off arises from the relationships between the direct parties of the negotiable instruments, such as the maker and the first holder, endorser, and transferee, etc. However, since in this assumption, the defendant's (issuer's) claim against the immediate holder directly results from the transaction that led to the instrument itself, the set-off interferes with defenses and can actually be invoked against the holder. Based on the first part of Article 3 of the English Bill of Exchange act, which introduced the Bill of Exchange as an unconditional payment order, the stated amount has been declared incapable to be the subject of a set-off and the independent set-off cannot be invoked against the holder in due course. As a general principle, the maker of the negotiable instrument can raise a counterclaim against a holder based on set-off. The main basis for acceptance of set-off, in this case, is that the claimant has recourse to the court, regardless of the "clean hands" theory. Then, a person who is indebted to another cannot ask for help from the rules of equity to receive his claim. However, there is an important exception and that is, if the holder has transferred it from someone whom the defendant could not claim against him, the defendant cannot invoke the set-off against such a holder with clean hands .

4. Conclusion

In English law, since the defendant's (issuer's) claim against the immediate holder directly results from the transaction that led to the instrument itself, set-off interferes with defenses and can actually be invoked against the holder (integrated set-off). The maker can raise a counterclaim against the claimant on the basis that he has recourse to the court, regardless of the "clean hands" theory (related set-off). However, according to the first part of Article 3 of the English Bill of Exchange act, which introduced the Bill of Exchange as an unconditional payment order, the stated amount has been declared incapable to be subject to a set-off (in the independent set-off). Since there is not any provision about the impossibility of invoking set-off against the holder in Iranian negotiable instrument law, according to the clause "although, for a difference of cause" in Article 296 of the Iranian Civil Code, the defendant can invoke the set-off above three possibilities against such a holder .

Funding

There is no funding support.

Authors' contribution

All parts of the paper at all levels are prepared by the author .

Conflict of interest

The author declares no conflict of interest.

Acknowledgments

The author appreciates all the scientific consultants in this study .

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

علمی پژوهشی

امکان استناد به تهاتر در برابر ابزارهای مبادله پذیر در حقوق انگلیس و ایران

احمد اسفندیاری*^۱ ID

^۱ استادیار گروه حقوق خصوصی، واحد ساری، دانشگاه آزاد اسلامی، ساری، ایران.

[20.1001.1.24237566.1402.7.2.1.7](https://doi.org/10.22080/lps.2023.24273.1392)

[10.22080/lps.2023.24273.1392](https://doi.org/10.22080/lps.2023.24273.1392)

چکیده

هدف از انجام این تحقیق، بررسی امکان استناد به تهاتر در برابر ابزارهای مبادله پذیر در حقوق انگلیس و ایران است و روش تحقیق در نگارش این مقاله به صورت تحلیلی-توصیفی می باشد. یکی از مسائل مربوط به ابزارهای مبادله پذیر در حقوق انگلیس این است که در برابر دعوای دارنده برای مطالبه پرداخت وجه آن، تهاتر به عنوان ابزار دفاعی در اختیار مسئولین پرداخت اعم از صادرکننده، ظهرنویس و غیره قرار دارد؟ اگرچه ایرادات به همراه تهاتر به عنوان ابزارهای دفاعی، قابل طرح می باشند، در حقوق ابزارهای مبادله پذیر می توان تفکیک مشخصی میان آنها رسم نمود. در حقوق ایران با ابهام در موضع قانونگذار و سکوت رویه قضایی، نویسندگان حقوقی، دیدگاه های مختلفی در این مورد اتخاذ نمودند: در حالی که عده ای، آن را در کنار اموری مانند پرداخت وجه برات و تبدیل تعهد به عنوان یکی از آثار اصل غیرقابل استناد بودن ایرادات در برابر دارنده با حسن نیت یا توافق ضمنی طرفین بر عدم وقوع تهاتر، غیرقابل استناد می دانند، دیگران، دین ناشی از سند تجاری را تابع قاعده کلی تهاتر اعلام نمودند که می تواند مورد استناد قرار گیرد. در نتیجه به نظر می رسد که در حقوق انگلیس با توجه به تلقی شدن تهاتر به عنوان قاعده دادرسی و ابزارهای مبادله پذیر به عنوان تعهد بدون شرط پرداخت (در حالی که خواننده از اعمال تهاتر مستقل در برابر دارنده، ممنوع می شود) خواننده می تواند به تهاتر یکپارچه و مرتبط استناد نماید. برعکس، قرائنی که از برخی مقررات قانون تجارت ایران استنباط می شود، نشان می دهد که در برابر دارنده سند تجاری، تهاتر، مطلقاً می تواند مورد استناد واقع گردد.

تاریخ دریافت:

۱۶ شهریور ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:

۱۱ بهمن ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۱ مهر ۱۴۰۲

کلیدواژه ها:

بدهی، انصاف، دارنده، ابزار، مبادله پذیر، تهاتر

* نویسنده مسئول: احمد اسفندیاری

آدرس: استادیار گروه حقوق خصوصی، واحد ساری، دانشگاه آزاد ایمیل: Ahmadesfandiari@iausari.ac.ir اسلامی، ساری، ایران.

۱ مقدمه

امکان تهاتر طلب شوهر از زوجه با دین او به زوجه بابت نفقه اشاره شده است (حلی، ۱۴۰۳، ۲: ۵۷۳؛ حلی، ۱۴۱۹، ۳: ۱۱۳). با این حال در فقه به نقش دادگاه در فرایند تهاتر، نفیا یا اثباتا اشاره ای نشده است. برخی فقها به حکم عقل، بقای دو دین متقابل را ممتنع شمردند (رشتی، ۱۴۰۱، ۱، ۲۰۲) در حالی که عده‌ای عقیده داشتند که وقوع تهاتر، مستلزم تراضی دو بدهکار متقابل می‌باشد و در غیر این صورت، هر یک می‌تواند طلب خود را به طور جداگانه و بدون توجه به طلب دیگری، استیفاء نماید (اردبیلی، ۱۴۲۷، ۹: ۹۹)، دو دیدگاه تهاتر عقلی که بر اساس آن، وقوع تهاتر میان دو دین متقابل از عقل استنباط می‌شود و نیازی به دخالت شارع یا اراده یکی از دو بدهکار متقابل ندارد- و تهاتر شرعی- که بر اساس آن، منبع وقوع تهاتر میان دو دین متقابل را حکم شارع می‌داند و در این فرایند برای دخالت عقل یا اراده یکی از دو بدهکار متقابل، نقشی قائل نیست- به طور کلی لزوم وجود اراده طرفین یا یکی از آن‌دو در وقوع تهاتر را نفی نمودند (حکیم، بی تا: ۴۰۱؛ رشتی، ۱۴۰۱: ۲۰۲؛ جعبی عاملی، ۱۴۱۳، ۸: ۴۸۱) اما به نظر اکثر فقها وجود اراده یکی از دو بدهکار در وقوع آن، لازم می‌باشد (خوانساری، ۱۳۵۵، ۱: ۱۲۵؛ حلی، ۱۴۰۳، ۲: ۵۷۳). شارحان قانون مدنی، سعی نمودند تهاتر قهری مندرج در ماده ۲۹۵ قانون مدنی را با دیدگاه‌های تهاتر عقلی در فقه و تهاتر خودکار- که عملکردی شبیه تهاتر عقلی در فقه دارد- یا تهاتر قانونی در ماده ۱۲۹۰ قانون مدنی سابق فرانسه- که عملکرد آن، شبیه تهاتر شرعی در فقه بود- تطبیق دهند (امامی، ۱۳۷۲، ۱: ۳۴۳؛ کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۴۵۲). با این حال، مقررات آیین دادرسی مدنی به گونه ای تدوین شده است که ارتباط تهاتر به امر دادرسی را غیر قابل انکار می‌سازد و نشان می‌دهد که تهاتر هرچند امری ماهوی است، باید در روند دادرسی مطرح شود. چنانکه برخی، استناد خواننده را به عنوان شرط متأخر و کلید حرکت تهاتر، معرفی می‌نمایند (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۴۵۷). علاوه بر این، علی‌رغم وجود مقررات موضوعه و آرای قضایی در مورد امکان استناد به ایرادات در برابر دارنده سند

در حقوق انگلیس که بطور بسیار محدودی، تحت تأثیر نفوذ حقوق رومی و بیشتر تحت تأثیر تاریخ این کشور، تکامل یافته است (داوید و اسپینوزی، ۱۳۸۹: ۱۵۰)- از یکسو، تهاتر با اشتیاق زیادی مواجه نشده است. زیرا مطابق اصل رومی رسیدگی واحد- از آنجایی که پاسخ به دعوای خواهان، تنها از طریق اقرار به دعوی یا انکار نسبت به آن از سوی خواننده، قابلیت طرح داشت، این امکان برای وی فراهم نبود که در برابر دعوای خواهان، به تهاتر، استناد نماید زیرا برای چنین کاری، او، نخست می‌بایست به حقانیت دعوای خواهان، اقرار کند و پس از چنین اقراری، دیگر نمی‌توانست ادعا نماید که بر ذمه او نیز طلبی دارد. در نتیجه، ابتدا دادگاه، حکم به محکومیت خواننده دعوا صادر می‌نمود و سپس خواننده می‌توانست برای طلبی که بر ذمه خواهان دارد، دعوای مستقلی، اقامه کند (سنهوری، بی تا: ۳۴۲). اشکال دعوای و اصل رسیدگی واحد تا پیش از سده هفدهم در کامن لا نیز به گونه ای بود که پاسخ به دعوی در مقام دفاع به صورت بله یا خیر از سوی خواننده انجام می‌شد. یعنی دعوی می‌بایست از سوی خواهان، مورد اصرار واقع شده و از سوی خواننده، انکار شود. به این ترتیب، طرح دعوای جنبی از جمله دعوای تهاتر در برابر دعوای اصلی که با این فلسفه مبنایی، متعارض می‌نمود، با مانع جدی مواجه بود. با این حال، تهاتر از سده هفدهم، تحت تأثیر حقوق رومی در محیط حقوق انگلیس با مفهوم، شرایط و انواع خاص خود، گسترش یافته و هویت تازه‌ای پیدا نموده است. از سوی دیگر، حقوق عرفی بازرگانی- که منبع اصلی حقوق ابزارهای مبادله پذیر محسوب می‌شود- اگرچه درباره امکان استناد به ایرادات در برابر دارنده، شرایط و موارد آن، مقرراتی دارد- در مورد امکان استناد به تهاتر در برابر وی، سکوت نموده است. برعکس در سوابق فقهی حقوق ایران، تهاتر از همان آغاز بدون توجه به ضرورت‌های دادرسی به عنوان امری ماهوی مطرح گردید. چنانکه در دیدگاه فقها در موارد متعددی به

طرف مقابل...» و آنچه در مواد ۱۴۱ تا ۱۴۳ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی، مصوب ۱۳۷۹ منعکس شده است و به دیدگاه عده‌ای از فقها نزدیک است که عقیده داشتند که با وجود معلوم بودن اشتغال ذمه دو طرف نسبت به یکدیگر، هر طلب را اگرچه هر دو، کلی باشند به طور جداگانه و بدون توجه به طلب دیگری می‌توان استیفاء نمود و طلب بدهکار، مانع استیفاء طلب بستانکار نخواهد بود (اردبیلی، ۱۴۱۷، ۹، ۹۹). دوم به معنای حق بدهکار به کاستن از مبلغ بدهی در برابر بدهی طرف مقابل به خود مانند تهاتر نمودن مبلغی از ثمن خرید یک دستگاه خودرو از سوی خواهان با همین مبلغ، بابت خسارت ناشی از عیب در سیستم ترمز آن که به خوانده وارد شده است (Garner, 1379: 574 ; Martin, 1997 427) در این صورت، خواهان مبلغ مورد ادعای خود را با کسر مبلغ موضوع تهاتر دریافت می‌دارد.

در فقه اسلامی برای بیان این منظور علاوه بر «تهاتر» از واژه‌های مقاصه، تقاص، احتساب نیز استفاده شده است که از میان آنها دو اصطلاح مقاصه و تهاتر، کاربرد بیشتری دارد: مقاصه از نظر واژه شناسی از ریشه «قص» به قطع کردن، کوتاه کردن .... تسویه حساب، مساوات و مماثله آمده است (ابن منظور، بی تا، ۱۱: ۱۹۰) و تهاتر نیز از ریشه «هتر» به معنای دعوی باطل کردن بر یکدیگر و ... معنی شده است (ابن مطرز، ۱۹۷۹، ۲: ۳۷۷؛ انصاری و طاهری، ۱۳۸۶، ۱: ۷۴۵). با اینکه در فقه اسلامی، گاهی از تهاتر با عنوان مقاصه یاد شده است مانند تهاتر دین شوهر بابت نفقه با طلب او از همسر خود (حلی، ۱۳۸۹، ۳: ۲۷۲؛ نجفی، ۱۳۷۹، ۳۱: ۳۶۴) که از اختیاری بودن آن حکایت دارد اما در برخی متون فقهی از تهاتر به عنوان امری قهری یاد شده است (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۴، ۲: ۶۷۰) و میان دو دینی، موضوعیت می‌یابد که به لحاظ جنس، وصف، مساوی بوده و هیچ یک را بر دیگری ترجیحی نباشد (اردبیلی، ۱۴۲۷، ۹: ۹۹؛ نجفی، ۱۳۷۹،

تجاری در حقوق ایران، از آنجایی که درباره امکان استناد به تهاتر در برابر وی، مقررات روشنی وجود ندارد، در این مورد، دیدگاه‌های متعارضی از سوی نویسندگان حقوقی مطرح شده است. پژوهش حاضر، امکان استناد به تهاتر در برابر دارنده ابزار مبادله پذیر در حقوق انگلیس و حقوق ایران را بررسی می‌نماید.

۲ مفهوم شناسی

دو مفهوم تهاتر و ابزار مبادله پذیر و آثار آنها در حقوق انگلیس در مقایسه با حقوق ایران، متفاوت می‌نماید:

۲،۱ مفهوم تهاتر

در حقوق انگلیس، تهاتر در دو معنا به کار رفته است: نخست در معنای دعوای متقابل خوانده درباره مبلغی در برابر دعوای خواهان که نوعی دفاع محسوب می‌شود. در این مورد، خواهان، مبلغ مورد ادعا در دعوای اصلی و خوانده، مبلغ مورد ادعا در دعوای متقابل را دریافت می‌نماید (Martin, 1997: 426). بنابراین، پذیرش دعوای تقابل، مخصوصاً در دعوای اعسار و ورشکستگی (موضوع قانون بدهکاران معسر مصوب ۱۷۲۹ و قانون ورشکستگی مصوب ۱۷۰۵)، موجب زوال تمام یا بخشی از دعوای خوانده را فراهم می‌آورد (Pinsler, 2011: 517) و موجب برائت ذمه دو بدهکار متقابل و سقوط دو دین موضوع تهاتر می‌گردد با این حال، دادگاه‌های انگلیس، اساساً تهاتر را به عنوان وثیقه به حساب می‌آورند نه به عنوان یک اصل جبرانی (Sepinuck, 1988: 517). به همین دلیل در صورت قبول ادعای تهاتر، دادگاه، حکم به توقف دعوی اصلی به مقدار دعوای متقابل را صادر می‌نماید (Pinsler, 2011: 517) که اثر آن بر دادرسی، معادل صدور قرار عدم استماع دعوای اصلی در حقوق ایران است. این مفهوم از تهاتر به تعریف دعوی تقابل در ماده ۶۴ قانون آیین دادرسی مدنی فرانسه به: «دعوی ... برای به دست آوردن منافعی غیر از رد ساده دعوای

صادرکننده، بابت خسارات ناشی از تقلب در ارزش سهام، دعوی تقابلی را علیه او مطرح کرد. با اینکه دادگاه نخستین، تقاضای بانک خواهان در دعوی اصلی را بدون توجه به دعوی تقابل از سوی خواننده رد کرده بود (و در واقع امکان استناد به تهاتر را پذیرفت، دادگاه پژوهش با نقض رای مذکور، امکان طرح ادعای تهاتر در برابر منتقل الیه در برابر عوض سفته را منتفی دانست. با این حال، از آنجایی که سفته مورد نظر بدون ظهرونیسی به بانک خواهان، انتقال داده شده بود، امکان استناد به تهاتر برای خواننده در برابر آن وجود داشت زیرا همان گونه که در انتقال سفته بدون ظهرونیسی انتقال دهنده می‌تواند در برابر منتقل الیه مستقیم و بلاواسطه (یعنی بانک) به ایرادات متوسل شود، قادر است در برابر او به تهاتر نیز استناد نماید (Bichler, 1963: 380). سیاق ماده ۱۴۲ قانون آیین دادرسی دادگاه عمومی و انقلاب در امور مدنی به گونه ای است که تلقی تهاتر به عنوان ایراد را تقویت می‌نماید. برخی نیز تهاتر را در ردیف وفای به عهد، اقاله، ابراء، تبدیل تعهد، مالکیت مافی‌الذمه، فسخ و انفساخ در زمره ایرادات معرفی نمودند که در صورت وجود شرایط اصل عدم توجه ایرادات، امکان استناد به تهاتر در برابر سند، منتفی می‌باشد (بهرامی، ۱۳۷۸: ۱؛ ملا حسینی، رحیم و احمدی، محمود، ۱۳۸۹: ۴). با این حال، تلقی تهاتر به عنوان یکی از مصادیق ایرادات، ناشی از عدم شناخت مفهوم دقیق ایراد است.

۲،۲ مفهوم واگذاری

در زبان انگلیسی، واگذاری، واژه ای عمومی است که به جا به جایی چیزی از شخصی به شخصی دیگر معنی شده است (Oxford Reference Dictionary, 1990: 873) که با دو سازوکار «انتقال» و «مبادله» صورت می‌پذیرد و احکام و آثار متفاوتی ایجاد می‌نماید. در حقوق انگلیس، واگذاری حقوق و تعهدات که حقوق قابل استیفاء محسوب شده و تمام حقوق دینی از جمله حقوق ناشی از اسناد تجاری را در بر می‌گیرد (Bichler, 1963: 384) با دو

۲۴: ۵۳) با این حال، بررسی دقیق تهاتر قهری، حاکی از این است که در این مورد، اراده یکی از دو بدهکار متقابل در وقوع تهاتر بر دیگری تحمیل شده است.

در فرهنگ های فارسی، تهاتر به «مبادله کالایی با کالایی دیگر، یکدیگر را تکذیب کردن...» (دهخدا، ۱۳۷۱، ۵: ۶۲۸۰؛ معین، ۱۳۶۰، ۱: ۱۱۷۲) تعریف شده است و در حقوق ایران نیز در فقدان تعریف قانونی، تهاتر به تساقط دو دین یا دو مجموع دین دو شخص در برابر یکدیگر تا میزان کمترین آندو (شهیدی، ۱۳۸۷: ۱۶۳) یا سقوط دو دین متقابل همجنس بین دو شخص (عدل، ۱۳۸۹: ۱۷۳)، تعریف شده است که از مفهوم لغوی چندان دور نیفتاده است.

مسئله دشوارتر در این رابطه این است که تهاتر به عنوان ابزاری در جعبه ابزارهای ایراد از قبیل بطلان یا فسخ و... به شمار می‌رود یا ابزار مستقلی محسوب می‌شود؟ به عبارت دیگر، ابزارهای دفاعی، مقسم تهاتر به شمار می‌روند یا قسیم آن؟ منظور از «ایراد»، اشکال موجود در نفس رابطه مبنایی می‌باشد که قبل از عملیات ناشی از سند تجاری وجود داشته یا بعد از آن ایجاد شده باشد و طرح آن از سوی خواننده در برگیرنده خواسته تازه‌ای نیست. چنانکه امضاکننده سند تجاری در مقابل دارنده آن، ادعا کند که معامله مبنای سند مذکور به دلیل معیوب بودن کالا با استناد به خیار عیب، فسخ شده است و یا اینکه با قبول بدهی مورد ادعا، مدعی تبدیل تعهد شود. این در حالی است که در «تهاتر»، به عنوان یک اصل کلی، تسویه دین با دینی دیگر مطرح است که خارج از رابطه مبنایی قرار دارد. با این حال، در پرونده Peoples Trust and Savings Bank v. Standard Printing Company - که دارنده سفته قابل پرداخت به حواله کرد که آنرا در برابر فروش سهام به مبلغ ۶۲۰۰ دلار از خواننده دریافت کرده بود و برای تضمین وام ۲۵۰۰ دلاری خود بدون ظهرونیسی به بانک خواهان سپرد بود در برابر دعوی بانک به خواسته مطالبه مبلغ سفته در سررسید به استناد تهاتر مبلغ سفته با بدهی

عنوان خواهان ردیف اول معرفی نموده و در صورت امتناع از وام دادن نام، او را به عنوان خوانده ردیف دوم به دادرسی دعوت کند، تسهیلاتی که در انتقال انصافی و قانونی، پیش‌بینی گردید برای ایجاد حقوق ابزارهای مبادله پذیر، کمک چندانی نمی‌نمود و با وجود شناسایی امکان انتقال طلب، چنین انتقالی، بسیار پرزحمت بود (Rebuck, 1991: 10). سندی که محتوی تعهدات یا ویژگی‌های فوق باشد، انتقال پذیر است.

۲،۴ مفهوم مبادله پذیر

در حقوق انگلیس، اسناد تجاری از جمله برات، سفته و چک را می‌توان به دو گروه غیر مبادله پذیر و مبادله پذیر تقسیم نمود: اسناد غیر مبادله پذیر، منعکس کننده تعهداتی است که به دلیل غیر قابل انتقال بودن آن مانند چک بسته یا سفته قائم به گیرنده یا به دلیل فقدان ظهرونی صحیح یا فقدان وصف حسن نیت در مورد دارنده، ایرادات روابط قبلی در برابر آن، قابل استناد می‌باشد. برعکس، اسنادی که پس از ظهرونی صحیح و پیش از سررسید در اختیار دارنده با حسن نیت قرار گیرد (و در حقوق انگلیس در برابر ارزش تحصیل شده باشد)، «ابزارهای مبادله پذیر» نامیده می‌شوند و به لحاظ قابل مبادله بودن، از مرز دیون معمولی فراتر می‌روند و بر خلاف انتقال مدنی، واگذاری آزادتر، مالیتی ملموس تر، مالکیتی بهتر و امکان تعقیب آسانتر را برای دارنده فراهم می‌نمایند. بنابراین، صرف اینکه ظاهر سند، برات، سفته یا چک باشد، عنوان ابزار مبادله پذیر بر آنها اطلاق نمی‌شود بلکه زمانی، سند تجاری، به عنوان "ابزار مبادله پذیر" شناخته می‌شود که هیچ ایراد شخصی (و نه ایراد واقعی) در برابر آن قابل استماع نباشد. با اینکه اصطلاح دقیقی که سند تجاری با ویژگی فوق را در حقوق ایران توصیف نماید و معادل اصطلاح انگلیسی در این مورد باشد، متداول نشده است، چنین سندی، گاهی «سند براتی» نامیده می‌شود.

سازوکار «انتقال» و «مبادله» صورت می‌پذیرد که احکام و آثار متفاوتی ایجاد می‌نماید.

۲،۳ مفهوم انتقال پذیر

حق قابل استیفاء، حقی، استیفاء نشده محسوب می‌شود که انتقال‌گیرنده باید برای اثبات حقانیت خود، نسبت به آن به مراجع صالح قضایی مراجعه کند و پس از اثبات انتقال حق، حکم دادگاه، قابل اجرا می‌باشد. مطابق کامن‌لا حقوق و تعهدات ناشی از قرارداد را نمی‌توان بدون رضایت طرف دیگر به شخص ثالثی منتقل نمود و تنها روش انتقال آن، تبدیل تعهد (توافق متعاقدین اصلی و ثالث) برای تشکیل قرارداد جدید می‌باشد. دادگاه‌های انصاف نیز از بستانکار اصلی (انتقال دهنده) می‌خواستند تا اجازه دهد که نام او در دعوی مطالبه طلب، توسط انتقال‌گیرنده به عنوان خواهان، مورد استفاده قرار گیرد (Rebuck, 1991: 8) و در صورت امتناع انتقال دهنده، انتقال‌گیرنده، اجازه می‌یافت بدون اینکه او را به دادرسی دعوت نماید حق خود را به طور مستقیم، علیه بدهکار اعمال کند (Martin, 1997: 33). قانون دادرسی انگلیس مصوب ۱۸۷۳ و ماده ۱۳۶ قانون اموال انگلیس، مصوب ۱۹۲۵ با اصلاح قاعده فوق، انتقال تمام دیون و حقوق قابل استیفاء را که دیون ناشی از تعهدات روی اسناد تجاری نیز در زمره آنها محسوب می‌شود، بدون نیاز به جلب رضایت انتقال‌دهنده اصلی پذیرفت. با این حال، از آنجایی که اولاً: انتقال حقوق ناشی از قرارداد بر اساس ماده ۱۳۶ مذکور باید مکتوب بوده و از طرف بستانکار باید به کسی که حق، علیه او اجرا می‌شود، اعلامیه داده شود (Bradgate, White & Fennel, 1995: 234) و ثانیاً: حتی در صورت فراهم بودن شرایط فوق، بدهکار می‌تواند هر دفاعی را که در لحظه دریافت اعلامیه انتقال در برابر انتقال دهنده دارد، در برابر انتقال‌گیرنده مطرح سازد و ثالثاً: انتقال‌گیرنده نمی‌تواند حق خود را به تنهایی از بدهکار مطالبه نماید بلکه برای اقامه دعوی علیه او، لازم است نام انتقال‌دهنده را وام بگیرد و وی را به

موجب قانون بدهکاران معسر مصوب ۱۷۲۹ و قانون موقتی ورشکستگی ۱۷۰۵ با هدف جلوگیری از کثرت دعاوی تهاتر را پذیرفت. به این ترتیب در حقوق انگلیس نیز تهاتر بر ملاحظات آیین دادرسی، استوار بوده و صرفاً به عنوان یک ابزار دادرسی عمل می‌نماید و تهاتر به عنوان برگ برنده‌ای در اختیار خواننده دعوا قرار دارد که می‌تواند در مقابل دعاوی خواهان به آن، استناد نموده یا دعاوی مستقلی، اقامه کند.

به عنوان یک اصل کلی در حقوق انگلیس، قبول دعاوی تهاتر از سوی دادگاه به منزله پرداخت دین و سقوط آن محسوب نمی‌شود (Lyod, 1916: 548) و بسیاری از دادگاهها نیز در فقدان اوضاع و احوال اجبار کننده، اساساً تهاتر را به عنوان وثیقه در نظر می‌گیرند نه به عنوان یک اصل جبرانی (Sepinuck, 1988: 517). به همین دلیل در صورت قبول ادعای تهاتر، دادگاه اقدام به صدور دستور توقف دعوی اصلی به مقدار دعاوی متقابل را صادر می‌نماید (Pinsler, 2011: 517). با این حال، مطابق قانون ورشکستگی ۱۸۸۳ انگلیس کسی که همزمان به ورشکسته بدهکار و در مقابل از او بستانکار باشد، به میزان طلب خود به پرداخت بدهی خود مجبور نمی‌شود. در این مفهوم، تهاتر به معنای برائت ذمه دو بدهکار به محض تلاقی دو دین متقابل که موجب سقوط دو دین متقابل می‌شود- در حقوق انگلیس در دعاوی اعسار و ورشکستگی، پذیرفته شده است.

برعکس، فقها درباره منبع تهاتر، اختلاف نظر دارند. چنانکه عده‌ای در مورد کسی که دینی بر ذمه داشته و مثل آنرا نیز از بستانکار خود، طلب دارد، بدون به کار بردن عبارت تهاتر عقلی تساقط دو دین را پذیرفتند (حلی، ۱۴۱۰، ۱: ۱۷۷) و برخی نیز تهاتر میان دو دین متقابل را بدون دخیل نمودن اراده یکی از دو بدهکار یا حکم مستقیم شارع در این مورد، عقلی معرفی کرده و بقای آنها را ممتنع دانستند (رشتی، ۱۴۰۱: ۲۰۲؛ جعبی عاملی، ۱۴۱۳، ۸: ۴۸۱). به این معنی هرگاه شخصی به دیگری بدهکار باشد و

۳ خصلت تهاتر: قاعده دادرسی یا ماهوی؟

حقوق روم پس از مدت طولانی نفی امکان تهاتر در عصر ژوستینین، پذیرفت که هرگاه رسیدگی و اتخاذ تصمیم در مورد دین متقابل، مستلزم صرف زمان بسیار و اقدامات پیچیده نباشد، دادگاه در صورت صلاحدید می‌تواند حکم به تهاتر صادر نماید و به این ترتیب، تهاتر، صرفاً در فرآیند رسیدگی قضایی، قابل طرح بود (Van Deventer, 2016: 11; Jousselein, 1900: 27; Sepinuck, 1988: 51). ماده ۱۳۴۷ قانون مدنی فرانسه اصلاحی ۲۰۱۶ نیز تهاتر به مفهوم تساقط دو دین متقابل به محض تلاقی آندو با یکدیگر است و با اینکه از سیاق ماده مذکور، استنباط می‌شود که تهاتر به طور خود به خودی و بدون مداخله قانونگذار واقع می‌شود، چنین تهاتری، ابزار دفاعی محسوب می‌گردد و در صورت جمع شدن شرایط تقابل دو دین، منوط به اراده حداقل، یکی از طرفین بوده و با استناد خواننده در دادگاه از حالت سکون، خارج می‌شود (Terre, Simler, & Lequetete, 1996: 1043). کامن‌لا نیز-که بر اساس ملاحظات دادرسی در ابتدا بر نفی هر نوع دعاوی متقابل با دعاوی در حال رسیدگی از سوی خواننده، اصرار داشت، به تدریج در موارد نقض الزام قانونی که به موضوع دعاوی خواهان، مربوط می‌شود به خواننده اجازه داد که در مقابل او، دعاوی مطالبه خسارت مطرح سازد. برخی دادگاههای مهاداری نیز تحت تأثیر نظریه عدالت طبیعی، ضمن ناعادلانه دانستن انکار تهاتر در برابر اشخاص با منابع مالی اندک، در صورت پیوستگی منافع طرفین و با توجه به لزوم اجتناب از جریان و تکثر دعاوی، صلاحیت انصافی در رسیدگی برای خود قایل شدند و به خواننده، خواه، دعوا ناشی از نقض قرارداد یا الزام قانونی از سوی خواهان باشد، اجازه دادند تا خسارات را کسر نماید (Sepinuck, 1988: 52; Lyod, 1916: 563). حقوق موضوعه انگلیس نیز به

فقهی، آن است که تهاتر، امری، ماهوی بوده و موجب برائت ذمه دو بدهکار و همچنین سقوط دو دین متقابل می‌شود مانند تهاتر دین شوهر بابت نفقه با طلب او از همسر خود- البته هرگاه زوجه دارا باشد، به اراده شوهر، منوط شده است- (ابن قدامه، بی‌تا، ۵: ۲۴۸؛ نجفی، ۱۳۷۹، ۳۱: ۳۴۶؛ حلی، ۱۴۰۳، ۲: ۵۷۳؛ حلی، ۱۴۱۹، ۳: ۱۱۳). چنانکه در پاسخ به استفتایی در این مورد که آیا شوهر می‌تواند نفقه زن را به عوض طلب خود حساب کند، گفته شد: «بلی... پس یوما فیوما حساب می‌کند. بلکه هرگاه آنچه طلب دارد با نفقه در جنس یکی باشد، محتمل است تهاتر قهری...» (طباطبایی یزدی، ۱۳۷۶: ۲۸۰). بیشتر نویسندگان حقوق مدنی با استناد به ماده ۲۸۲ قانون مدنی- که بر اساس آن هرگاه شخص، دیون متعددی به دیگری داشته باشد، تشخیص اینکه تأدیه، بابت کدام دین است با بدهکار می‌باشد- بر لزوم وقوع تهاتر به اراده یکی از طرفین تأکید نمودند زیرا از یک سو، حکم به سقوط خودکار هر یک از آنها با دین طرف دیگر، ترجیح بلا مرجح خواهد بود (شهیدی، ۱۳۷۷: ۱۷۷) و از سوی دیگر، نفع بدهکاری که در مورد یکی از دو دین، سود بیشتری بپردازد، ایجاب می‌نماید، آنرا موضوع تهاتر قرار دهد (امامی، ۱۳۷۲، ۱: ۳۲۶). مورد دیگر، تعیین مصداق دین کلی است. از آنجایی که کلی فی‌الذمه، دارای افراد عدیده در خارج بوده و بدهکار، ملزم به تسلیم یکی از آنها به بستانکار خود می‌باشد، تسلیم موضوع بدهی، معامله جدیدی محسوب شده است. در این صورت، بدهکار می‌تواند هر یک از افراد کلی را به منظور ایفای دین، انتخاب نماید (امامی، ۱۳۷۲، ۱: ۳۱۸). تهاتر نیز از این قاعده کلی، مستثنی نمی‌شود و بدهکار می‌تواند میان پرداخت دین خود به وسیله تهاتر یا از طریق دیگر، انتخاب کند (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۴۵۵). برخی فقها برای اجتناب از چنین اشکالی، وقوع تهاتر را منوط به خودداری بدهکار از پرداخت دین نمودند (نجفی، ۱۳۷۹، ۳۹: ۲۶۴) با این حال، نویسندگان حقوقی، عموماً، قید «... بدون اینکه طرفین در این موضوع تراضی نمایند» در ماده ۲۹۵ قانون مدنی را حاکی از ردّ

در مقابل به همان مقدار از وی، طلب داشته باشد، در صورت اجتماع سایر شرایط، هردو شخص به حکم عقل، نسبت به یکدیگر، بری‌الذمه محسوب می‌شوند. زیرا با اجتماع دو عنوان بدهکار و بستانکار در شخص واحد، رکن اصلی دین که تعدد طرفین آن است، زایل شده و دین، ساقط می‌گردد و عقل نیز نمی‌پذیرد که شخص، اجرای طلب را علیه خود از مراجع رسمی، مطالبه یا آن را از عهده خود اسقاط نماید. این در حالی است که عقل سلیم، مطالبه اجرای طلبی را که متقابلاً بر ذمه دیگری قرار دارد، دور از ذهن نمی‌شناسد و باوجود معلوم بودن اشتغال ذمه دو طرف، نسبت به یکدیگر، هر طلب را اگرچه کلی باشد، به طور جداگانه و بدون توجه به طلب دیگری می‌توان استیفاء کرد (اردبیلی، ۱۴۱۷، ۹: ۹۹). البته برخی نویسندگان حقوق مدنی، اساساً منکر حکم عقل در مورد اشتغال همزمان دو ذمه به دو دین متقابل و تساقط آن دو، شدند (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۱، ۲: ۴۷۲ و ۴۷۴). گروهی دیگر، اشتغال همزمان ذمه را به دینی که مثل آن را محال علیه در مقابل او بر ذمه دارد، برخلاف احکام شارع معرفی کرده و تهاتر را شرعی اعلام نمودند (حکیم، بی‌تا: ۴۰۱). این دیدگاه در میان نویسندگان حقوقی مورد توجه واقع نشده است. برعکس سعی گردید، دیدگاه تهاتر قانونی در حقوق فرانسه که تا حد زیادی با این نظر موافق می‌نماید، با تهاتر قهری تطبیق داده شود. گروه سوم به نقش اراده یکی از دو بدهکار در وقوع تهاتر، اشاره نموده و تهاتر را امری، اختیاری محسوب نمودند و حتی عبارت «تهاتر قهری» را ناظر به مواردی دانستند که به دلیل وجود تقابل میان دو دین، نیازی به تراضی طرفین برای وقوع تهاتر نیست اما لزوم اراده یکی از دو بدهکار در وقوع آن نه تنها نفی نشده بلکه مورد تأکید قرار گرفته است (خوانساری، ۱۳۵۵ ش، ۱: ۱۲۵؛ خوبی، بی‌تا، ۳۸: ۴۰۴).

بجز فقه‌های حنفی که اثر تهاتر را صرفاً محدود به سقوط حق مطالبه دین معرفی نمودند (زحیلی، ۱۹۸۵، ۵: ۳۸۴) وجه مشترک سایر دیدگاه‌های

بازرگانی، شکل گرفته است: مطابق حقوق عرفی بازرگانی، ابزار مبادله پذیر نه تنها می‌تواند طلب را آزادانه منتقل سازد و به این معنی، هرگاه در وجه حامل باشد از طریق تسلیم آن به انتقال گیرنده و هرگاه در وجه شخص معین باشد، از طریق ظهرونی و تسلیم منتقل می‌شود بلکه در برابر انتقال گیرنده از طریق مبادله، فقط ایرادات واقعی یعنی ایرادات مرتبط با سند مانند عدم رعایت مقررات قانونی در تنظیم آن، فقدان عوض و... را می‌توان مطرح نمود (Dawson, 1991: 11; Rebuck, 1991: 11; Mounce, 1975: 739).

حقوق عرفی بازرگانی که طرح ایرادات در برابر دارنده سند تجاری به جز دارنده در برابر عوض را که آن را در زمان سرسید در اختیار دارد و در این صورت، ابزار مبادله پذیر نامیده می‌شود، به رسمیت شناخته است، تهاتر یا دعوی تقابل ناشی از معاملات جنبی را از شمول ایرادات، خارج ساخته و اساساً متعرض امکان استناد به تهاتر در برابر دارنده ابزارهای مبادله پذیر نشده است (Bichler, 1963: 384). به این ترتیب در نظام حقوقی انگلیس به لحاظ ارتباط میان منشأ دو دین، سه نوع تهاتر شکل گرفته است: تهاتر یکپارچه، تهاتر مستقل و تهاتر مرتبط. تحول تاریخی سه نوع تهاتر مذکور، منجر به شکل‌گیری قواعد کاملاً متمایزی شده‌است که امکان استناد به تهاتر در برابر ابزار مبادله پذیر نیز در همین راستا قابل بررسی می‌باشد:

۴/۱ تهاتر یکپارچه

کامن‌لا که مدتی طولانی در برابر تهاتر، موضع غیرقابل انعطافی اتخاذ نموده بود، سرانجام، نوع خاصی از آن را که تهاتر کاهش‌ی یا تهاتر یکپارچه نام دارد، پذیرفت (Lyod, 1916: 563; Sepinuck, 1988: 52). این نوع، تهاتر با دعوی متقابلی سر و کار دارد که از همان اوضاع و احوال دعوی اصلی، ناشی شده و بلاواسطه، دعوی اصلی را به میزانی که با آن معادله می‌نماید، بی اثر می‌سازد.

دیدگاه فقیهانی اعلام نمودند که وقوع تهاتر را منوط به تراضی دو طرف دانستند (امامی، ۱۳۷۲، ۱: ۳۴۲؛ کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۴۵۴) و برای اجتناب از اشکالات تهاتر عقلی و شرعی، تلاش نمودند تا با استمداد از مفهوم تهاتر قانونی، خلأهای موجود را از طریق دخالت دادن استناد خوانده به تهاتر در فرآیند دادرسی، مرتفع سازند و آنرا به عنوان شرط متأخر و کلید حرکت تهاتر، معرفی نمایند (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۴۵۷ و ۴۶۴). اگرچه تهاتر، امری، دفاعی محسوب شده و عملاً بدون استناد خوانده در دادگاه، قابل تصور نمی‌باشد، دارای اثری، کاملاً ماهوی بوده و قبول آن از سوی دادگاه به منزله برائت ذمه دو بدهکار به نسبت دو دین متقابل و سقوط آندو می‌باشد. علاوه براین، تهاتر، وسیله تسهیل وفای به عهد و نوعی تضمین نیز معرفی شده است. در این معنی، تهاتر وثیقه پنهانی اجرای دو تعهد بوده و مانع از آن می‌شود که بدهکار طلبی را که از دیگری دارد و در مقابل نیز به وی بدهکار است- بستاند و سپس در برابر مطالبه او مدعی به اعسار خود شود (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۲۳۱؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸: ۹۱۰). در این فرض هرچند استناد بدهکار به تهاتر در برابر دارنده، لزوماً به معنی پرداخت مبلغ مندرج در سند تجاری نیست، بدهکار می‌تواند در صورت امتناع طرف مقابل از پرداخت دین خود با استناد به تهاتر از پرداخت مبلغ مندرج در سند مذکور خودداری نماید. این دیدگاه ضمانت اجرای تهاتر را به حق حبس که تهاتر از توابع و فروعات آن در موارد کلی بودن موضوع دین محسوب شده است (سنهوری، ۱۹۹۸، ۳: ۸۹۸) در حقوق ایران نزدیک می‌سازد.

۴ تهاتر در برابر ابزارهای مبادله پذیر

در حقوق انگلیس، مقررات حاکم بر روابط مدنی و تجاری میان اشخاص در طول زمان از چهار منبع کامن‌لا، حقوق موضوعه، انصاف و حقوق عرفی

توأمان، مشمول تهاتر قانونی قرار نمی‌گیرند (Pinsler, 2011: 537). با اینکه قوانین برخی کشورهای تابع نظام حقوقی کامن لا از جمله ماده ۷-۳۳۱ قانون ایالت ویسکانسین- که در آن بر عدم تأثیرپذیری حقوق تجارت موجود بر مقررات تهاتر قانونی تصریح شده است و بر اساس آن هرگاه دعوی، مربوط به برات یا سفته باشد، در صورتی که قبل از سرسید، منتقل شده باشد، دعوای تهاتر در برابر آن، قابل طرح نخواهد بود، در برخی نظامهای حقوقی، امکان استناد به تهاتر در برابر ابزارهای مبادله پذیر منتفی اعلام شده است (اشمیتوف، ۱۳۷۸، ۲: ۶۱۸). در حقوق موضوعه انگلیس، تهاتر دیون مربوط به ابزارهای مبادله پذیر مسکوت مانده است. با این حال به استناد قسمت نخست ماده ۳ قانون بروات انگلیس که برات را دستور پرداخت بدون قید و شرط معرفی نموده است، مبلغ مندرج در آن، غیر قابل تهاتر اعلام شده است. به این ترتیب، مطابق چنین مبنایی، استناد به تهاتر در برابر دارنده سند تجاری ممکن نمی‌باشد.

برخلاف مقررات مربوط به تهاتر مستقل در نظام حقوقی انگلیس، ماده ۲۹۶ قانون مدنی ایران با آوردن قید «... ولو به سبب اختلاف»، تهاتر دو دین غیر مرتبط را با اندکی تردید، مورد پذیرش قرار داده است (امامی، ۱۳۷۲، ۱: ۳۴۵؛ کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۴۲۰؛ شهیدی، ۱۳۷۷: ۱۷۳). استدلال مطرح شده در این مورد، آن است که اختلاف سبب، موجب اختلاف مسبب نمی‌شود (امامی، ۱۳۷۲، ۱: ۳۴۵). با این حال، ماده ۲۹۱ قانون تجارت که در روابط خارج از سند میان ایادی آن از استرداد وجهی که برای تادیه برات به محال‌علیه رسانیده شده بود به طریق محاسبه یا عنوان دیگر سخن گفته است، در مورد امکان آن در روابط ناشی از سند، سکوت نموده است. در صورتی که منظور از عبارت «... به طریق محاسبه یا عنوان دیگر...»، تهاتر باشد، ممکن است، نفی امکان استناد به تهاتر در برابر دارنده سند تجاری از آن استنباط شود. در برخی نوشته‌های حقوقی، تهاتر در ردیف وفای به عهد، اقاله، ابراء،

در این صورت، خواسته خواهان به همان نسبت کاهش می‌یابد. مطابق ماده ۲۹۶ قانون مدنی ایران که به امکان اتحاد سبب دو دین منشأ تهاتر، «ولو به اختلاف سبب» اشاره کرده است، نویسندگان حقوقی، نه تنها امکان چنین امری را منتفی ندانسته اند بلکه عقیده دارند که حتی در صورتی که دو دین از یک سبب، ناشی شده باشد، می‌تواند موضوع تهاتر قرار گیرد (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۴۲۰؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۹۱: ۲۳۹). این نوع تهاتر در روابط میان ایادی بی‌واسطه سند تجاری مانند براتکش و اولین دارنده، ظهرنویس و انتقال گیرنده و ... موضوعیت پیدا می‌نماید. از آنجایی که کامن لا در مورد ابزارهای مبادله پذیر، ورود نموده است، قطعاً نمی‌توان انتظار داشت که در خصوص تهاتر حقوق ناشی از آنها حکم خاصی داشته باشد با این حال، از آنجایی که در این فرض، طلب خوانده (صادرکننده) در برابر دارنده بلافصل، به طور مستقیم از معامله‌ای ناشی می‌شود که منجر به خود سند شده است، در نظام حقوقی ایران و کامن لا، تهاتر با ایرادات، تداخل پیدا می‌کند و عملاً می‌تواند در برابر دارنده، مورد استناد قرار گیرد.

۴٫۲ تهاتر مستقل

تهاتر مستقل - که به دلیل تشریح آن در حقوق انگلیس به وسیله قانون موقتی ورشکستگی ۱۷۰۵، قانون بدهکاران معسر ۱۷۲۹ و قانون دادرسی ۱۸۷۳ تهاتر قانونی نیز نامیده می‌شود- در روابط میان ایادی بی‌واسطه یا با واسطه سند تجاری، قابل تصور است که در آن، دیون متقابلی که از اوضاع و احوال کاملاً بی‌ارتباط به معامله منشأ ابزار مبادله پذیر ناشی شده‌اند، موضوع تهاتر قرار می‌گیرند (Pinsler, 2011: 520). این نوع تهاتر از معاملات غیر مرتبط به یکدیگر ناشی شده است. با این حال، هرگاه دعوای اصلی و دعوای متقابل، هر دو شامل مبلغ مشخصی نبوده و در عین حال، نسبت به یکدیگر، مستقل باشند، علی‌رغم امکان رسیدگی

حال، نویسندگان حقوقی فرانسه، پذیرش امکان توافق طرفین بر جلوگیری از تهاتر یا اعراض یک طرف از آنرا پس از اجتماع شرایط، امری، تکلف آمیز می دانستند. زیرا چنین توافقی، سقوط دینی را که قبلاً انجام شده است به صورت قهقرایی، مرتفع نمی نمود زیرا هرچند شخص می توانست از تحقق تهاتر در آینده جلوگیری نماید، به لحاظ عقلی نمی توانست حقی را که دیگر، دارای آن نیست، اسقاط کند (Belanger, 2003: 140). پس از تغییر مبنای تهاتر، طبق ماده ۱۳۴۷ قانون مدنی اصلاحی ۲۰۱۶ بقای تفسیر دیوان عالی آن کشور، محل تردید می باشد مگر اینکه از قید لزوم استناد خوانده به تهاتر، امکان اسقاط یا توافق بر اسقاط آن استنباط شود. از برخی نویسندگان حقوقی نیز در تأیید چنین دیدگاهی، عقیده دارند که توافق بر اسقاط یا اعراض از تهاتر، زمانی می تواند مانع وقوع آن شود که پیش از اجتماع شرایط، فراهم آید زیرا در اولین لحظه پس از اجتماع شرایط، دو دین، ساقط شده و پس از آن دینی وجود ندارد تا در مورد بقای آن، توافق شود (شهیدی، ۱۳۷۷، ۱۷۴). چنانکه یکی از دو بدهکار متقابل-که از امکان وقوع تهاتر، اطلاع دارد- بدهی خود را بپردازد. فرض بر این است که چنین شخصی از حق خود، نسبت به تهاتر، صرف نظر نموده است (Van Deventer, 2016: 67). عده ای از نویسندگان حقوقی ایران نیز ضمن قبول امکان اعراض از تهاتر، پیش و پس از اجتماع شرایط آن، خودداری بستانکار از درخواست و استناد به تهاتر را مانع تحقق شرط متأخر سقوط دو دین، معرفی و پرداخت دین از سوی بدهکار را با علم به اینکه معادل آن از طرف مقابل، بستانکار است، انصراف ضمنی از تهاتر تلقی نمودند (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۴۵۹). با این حال، برخی نیز امکان انصراف بدهکار از تهاتر را نپذیرفتند (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۱: ۲۳۹).

سومین دلیل عدم امکان استناد به تهاتر، آن است که تعهد متکی به سند تجاری، قائم به سند بوده و صرفاً با پرداخت مبلغ مندرج در سند یا تحویل اختیاری آن به بدهکار، زایل می شود نه از

تبدیل تعهد، مالکیت مافی الذمه، فسخ و انفساخ در زمره ایرادات معرفی گردید که در صورت وجود شرایط اصل عدم توجه ایرادات، امکان استناد به تهاتر در برابر آن وجود ندارد (بهرامی، ۱۳۷۸: ۵۲؛ ملا حسینی، رحیم واحمدی، محمود، ۱۳۸۹: ۴). اشکال دیدگاه مذکور آن است که از آنجایی که تهاتر به طور مستقیم با معامله مبنای سند، ارتباط ذاتی ندارد، نمی توان بر اساس اصل عدم توجه ایرادات، امکان استناد به تهاتر در برابر آن را منتفی دانست.

دلیل دیگری که در این مود مطرح شد، این است که دارنده برای آنکه با تهاتر روبرو نشود به اخذ سند، رضایت داده است. به عبارت دیگر، دارنده، هنگام دریافت سند با انتقال دهنده توافق نموده است که مبلغ مندرج در سند با بدهی وی تهاتر نشود (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ۱۰۷). در میان نویسندگان حقوقی مدنی ایران در مورد امکان جلوگیری از وقوع تهاتر و چگونگی و زمان انجام آن، دیدگاه یکسانی به چشم نمی خورد؛ برخی به استناد اصل حاکمیت اراده، توافق طرفین بر جلوگیری از وقوع تهاتر را مؤثر دانستند (شهیدی، ۱۳۷۷، ۱۷۴). این در حالی است که چنین دیدگاهی از مصادیق ابراء مالیم یجب، محسوب می شود و از سوی گروهی از فقها در خصوص اسقاط ضمان، باطل، اعلام شده است (جعبی عاملی، ۱۳۰۸ق، ۲: ۲۲۲). در حقوق فرانسه نیز-که مطابق ماده ۱۳۴۷ قانون مدنی به تهاتر خودکار، به عنوان منبع تهاتر، نزدیک شده است- علی رغم وجود تمام شرایط تقابل دو دین، تهاتر بدون استناد خوانده به آن در دادگاه محقق نمی شود. در دوران حاکمیت ماده ۱۲۹۰ قانون مدنی سابق آن کشور-که تهاتر به حکم مستقیم و بی واسطه قانونگذار، واقع می گردید- از آنجایی که این قانون، آمره و نظم عمومی، محسوب نمی گردید، بر اساس رأی مورخ ۱۱ می ۱۸۸۰ دیوان عالی این کشور پیش و حتی پس از اجتماع شرایط، امکان اسقاط آن با توافق طرفین یا توسط خوانده (در اینجا توسط امضاکننده سند)، پذیرفته شده و مانع وقوع آن، معرفی گردیده بود (Belanger, 2003: 139). با این

از سند تجاری با دین دیگر، خواه، دارنده، سند را بی واسطه یا با چند واسطه از خواننده دریافت کرده باشد، تصریح نموده است. عده‌ای از حقوقدانان تجارت نیز چنین دیدگاهی را تأیید نمودند (صقری، ۱۳۸۷: ۱۱۱). از سوی دیگر، تهاتر یکی از مصادیق وفای به عهد به حساب آمده است (کاتوزیان، ۱۳۷۶، ۴: ۸) که با وقوع آن، تعهد، اجرا و اسقاط می شود (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۲۳۱؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸: ۹۱۰). غایت اصلی از صدور اسناد تجاری، پرداخت وجه آن می باشد. در این صورت، عدم پذیرش تهاتر در برابر سند تجاری به معنی الزام دارنده به پرداخت مبلغی است که قبلاً پرداخت شده است. عقل سلیم در ناعادلانه بودن چنین پرداختی تردید نمی نماید.

۴،۳ تهاتر مرتبط

هرگاه موضوع دعوای اصلی و دعوای متقابل، دقیقاً نه از معامله واحد و نه از معاملات کاملاً بی ارتباط با یکدیگر بلکه از دو معامله جداگانه‌ای ناشی شده‌اند که ارتباط تنگاتنگی با یکدیگر داشته و به صورت معناداری با یکدیگر درهم تنیده محسوب می‌شوند. نادیده گرفتن دعوای متقابل، آشکارا بر خلاف عدالت می باشد. با این حال، نه در کامن‌لا و نه در حقوق موضوعه انگلیس در مورد امکان تهاتر میان آنها اثباتاً یا نفیاً حکمی وجود ندارد. انصاف-که به عرف‌های دادگاهها خارج از دو مجموعه کامن‌لا و حقوق موضوعه، اطلاق می‌شود و به لحاظ اهمیت پس از دو مجموعه حقوقی مذکور، قرار دارد و در وضعیت‌هایی که دو نظام حقوقی مذکور، جبران‌های مناسبی، پیش بینی نکرده باشند یا در صورت پیش بینی، غیر منصفانه باشند، بدون اینکه حکمی برخلاف کامن‌لا صادر نماید، راه حلی، متفاوت از آن پیش بینی کرده و جبران‌هایی فراهم می‌آورد (Encyclopedia Britannica incorporation, 2005, 4: 534) - برخلاف دو نوع تهاتر قبلی به موقعیت خاصی، محدود نمی‌گردد و می‌تواند زمانی که دعوای اصلی و دعوای متقابل، هیچ کدام شامل مبلغ مشخصی نباشند، مورد استفاده قرار گیرد

طریق تهاتر (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ۱۰۷). گروهی اعاده لاشه چک به صادرکننده را اماره پرداخت آن معرفی نمودند (اخلاقی، ۱۳۷۱: ۲۵۶). مطابق ماده ۳۵ قانون مدنی، تصرف صادرکننده، نسبت به چکی-که قبلاً صادر کرده است، حاکی از مالکیت او می باشد مگر اینکه دلیلی بر خلاف آن موجود باشد. مستفاد از ماده ۱۷ قانون صدور چک و همچنین ماده ۳۱۶ قانون تجارت، مبنی بر اینکه: «کسی که وجه چک را دریافت می کند باید ظهر آن را امضاء یا مهر نماید...» و رأی وحدت رویه ۳۸۰۱-۱۱/۱۷-۱۳۴۹ هیأت عمومی دیوان عالی کشور مبنی بر: «... با توجه به اینکه اصل، اشتغال ذمه صادرکننده چک در قبال دارنده آن است و وجود چک در دست فرجام خواه، ظهور در استفاده بلاجهت صادرکننده از وجه چک دارد...» نشان دهنده ارتباط حقوق ناشی از چک با خود سند بوده و این امر، حکایت از لزوم ارائه خود سند برای دریافت وجه آن می باشد و با توجه مواد ۲۵۰، ۲۶۰ و ۲۹۵ قانون تجارت، تسلیم لاشه سند تجاری به بدهکار برای برائت ذمه او لازم است و این امر، حکایت از موضوعیت داشتن تسلیم چک در برابر پرداخت وجه دارد. با این حال، به نظر می رسد دلالت وجود سند تجاری در دست متعهد پرداخت، بر برائت ذمه وی و اساساً انعکاس دین در سند تجاری، مانع وقوع تهاتر میان او و دارنده نخواهد بود.

برعکس در مورد اسناد تجاری، وجود لاشه سند در دست صادرکننده یا هر مسئول پرداخت دیگری برای اثبات برائت ذمه وی در تمام موارد کافی نمی‌باشد. چنانکه وجود چک در دست صادرکننده آن (یعنی متهم پرونده کیفری)، همیشه دلالت بر برائت ذمه وی ندارد بلکه چه بسا لازم باشد رضایت شاکی، جلب شود یا اینکه وجه چک در صندوق دادگستری یا بانک جهت پرداخت به شاکی تودیع گردد، بنابراین، تسلیم لاشه سند تجاری، موضوعیت نداشته و هر طریق دیگری که دلالت بر پرداخت وجه سند نماید از جمله تهاتر می تواند در برابر دارنده، قابل استناد باشد (کامیار، ۱۳۸۵: ۱۶۲). چنانکه برخی آراء قضایی به امکان تهاتر دین ناشی

سند با طلب خود از انتقال‌دهنده آن، استناد کند. دارنده لازم التأدیه، نه تنها سند تجاری را قبل از انقضای سررسید یا دستکاری آن در برابر ارزش یا عوض در اختیار گرفته است بلکه از وجود عیوب و ادعاها در برابر آن مطلع نبوده و دارای حسن نیت و حقوقی بیش از انتقال‌دهنده فرض می‌شود (Batra & Kalra, 1988: 308; Mann & Roberts, 2007: 473). بنابراین، هرگاه سند تجاری لازم التأدیه (دارای شرایط ابرار مبادله پذیر) باشد، صرفاً در این مورد در برابر آن، امکان استناد به تهاتر وجود ندارد.

با توجه به وجود قید «ولو به اختلاف سبب» در ماده ۲۹۶ قانون مدنی و قرار گرفتن موضوع تهاتر مرتبط میان تهاتر یکپارچه و تهاتر مستقل، این نوع، تهاتر اساساً در حقوق ایران قابل تحقق است. بنابراین هرگاه میان دو شخص، روابط معاملاتی نسبتاً مستمری وجود داشته باشد که در آن هر یک از دو طرف در فواصل مشخصی از زمان، مقداری، جنس برای طرف دیگر ارسال می‌نماید و برای وصول ثمن هر معامله، سند تجاری دریافت می‌دارد، مسئول پرداخت سند می‌تواند در برابر دارنده به تهاتر استناد نماید.

سؤال قابل طرح اینکه هرگاه دارنده به یکی از ظهرنویسان سند تجاری مراجعه نمود، وی می‌تواند به تهاتر میان دارنده و امضاکنندگان قبل از خود یا به تهاتر میان دارنده و امضاکنندگان بعد از خود استناد کند؟ به این معنی که مثلاً نخستین ظهرنویس ادعا کند که چون دارنده، بابت سند تجاری، حق مراجعه به صادرکننده و ظهرنویس دوم را نیز داشته است، طلب او در برابر بدهی او به آنها مورد تهاتر قرار گرفته است؟

در مورد اسناد تجاری، ولو اینکه دارای امضاهای متوالی باشد، در سفته و چک، صادرکننده و در برات، برانگیر، بدهکار اصلی و واقعی است. با این حال، با توجه به مسئولیت تضامنی امضاکنندگان، پس از انجام واخواست، دارنده، حق دارد به هر کدام از آنها که دریافت وجه از وی راحت تر باشد، یا به همه آنها رجوع کند و در صورت عدم پرداخت، علیه آنها

(Pinsler, 2011: 521). در پرونده Bim Kemi ABv. Blackburn Chemicals Ltd خوانده در سال ۱۹۸۴ قراردادی با خواهان در مورد کمک های فنی در تولید محصولات شیمیایی منعقد کرده بود. در سال ۱۹۹۴ قرارداد جدیدی میان آنها برای تولید نوع دیگری از همان محصول منعقد شد. پس از مدتی، خواهان براساس قرارداد ۱۹۹۴ دعوی، علیه خوانده اقامه نمود و خوانده نیز بر اساس قرارداد ۱۹۸۴ به تهاتر، استناد نمود و دادگاه پژوهش علی رغم وجود فاصله زمانی ده سال، میان دو معامله مذکور بر این مبنا که هرگاه میان دعوی اصلی و دعوی متقابل- که از قراردادهای جداگانه، ناشی شده باشند- ارتباط نزدیک و غیر قابل تفکیکی وجود داشته باشد و رسیدگی و صدور حکم به اجرای یک دعوا بدون توجه به دعوی دیگر، آشکارا غیرعادلانه به نظر برسد، حق خوانده به تهاتر انصافی را تأیید کرد (Pinsler, 2011: 530; Grant, 1965: 82).

مطابق قواعد انصاف به عنوان اصل کلی، صادرکننده سند تجاری می‌تواند ایراداتی را که از همان سند ناشی شده است، در برابر هر دارنده‌ای مطرح سازد. ایرادات، شامل آن، دسته از اشکالات ذاتی یا بلاواسطه مرتبط با معامله‌ای که منجر به خود سند تجاری شده است، خواهد بود. بنابراین، صادرکننده می‌تواند در برابر دارنده به استناد تهاتر، دعوی تقابل اقامه نماید. مبنای اصلی پذیرش تهاتر در این مورد، آن است که خواهان، بدون توجه به نظریه «دست های پاک» به دادگاه مراجعه کرده است. بنابراین کسی که خود به دیگری بدهکار باشد نمی‌تواند از قواعد انصاف برای دریافت طلب خود کمک بخواهد. علی‌رغم دیدگاه فوق در قواعد انصاف در این مورد، استثنای مهمی دیده می‌شود و آن اینکه هرگاه دارنده سند تجاری، آن را از خوانده انتقال گرفته باشد که این خوانده نمی‌توانست در برابر او به تهاتر استناد نماید، در این صورت، خوانده مذکور در برابر چنین دارنده‌ای- که با دست‌های پاک به دادگاه مراجعه نموده و دارنده لازم التأدیه محسوب می‌شود- نمی‌تواند به تهاتر مبلغ مندرج در

حقوق موضوعه و انصاف، موجب ارائه سه قرائت متفاوت از تهاتر شده است: تهاتر یکپارچه که به دو دین ناشی از معامله‌ای یکپارچه مربوط می‌شوند، تهاتر مستقل که ناشی از دو دین مربوط به معامله جداگانه کاملاً مستقلی می‌باشند و تهاتر مرتبط که ناظر به موقعیت‌هایی است که دو دین، نه از معامله‌ای یکپارچه و نه از معاملات کاملاً مستقل بلکه از دو معامله جداگانه اما مرتبط و درهم تنیده ایجاد شده اند. هرگاه سند تجاری لازم التأدیه (دارای شرایط ابزار مبادله پذیر) باشد، در برابر آن، امکان استناد به تهاتر وجود ندارد. در حالی که حقوق ایران، اثر وقوع تهاتر را برائت ذمه دو بدهکار، نسبت به یکدیگر و سقوط دو دین تلقی می‌نماید، در حقوق انگلیس، پذیرش تهاتر، جز در موارد استثنایی، صرفاً موجب صدور دستور توقف اجرای دعوای خواهان به مقدار دعوای متقابل می‌گردد و هرگز برائت دو ذمه و سقوط دو دین موضوع تهاتر، مورد توجه واقع نمی‌شود. علیرغم تفاوت‌های مذکور، در حقوق انگلیس هرگاه یکی از دو دین، ناشی از سند تجاری بوده و خواهان، دارنده لازم التأدیه (دارنده سند واجد شرایط ابزار مبادله پذیر) محسوب شود، دعوای متقابل خوانده در برابر او به عنوان تهاتر پذیرفته نمی‌شود. بر عکس در حقوق ایران هرچند سند تجاری، واجد شرایط اصل عدم پذیرش ایرادت باشد، امکان استناد خوانده به تهاتر در برابر آن وجود دارد.

اقامه دعوی نماید. بنابراین در صورت مراجعه دارنده به امضاکننده قبل از خود، او نیز از وی طلبکار باشد و در صورت اخیر در برابر دعوای او به تهاتر استناد کرده باشد، چه در مواردی که تهاتر، اثر اسقاط کننده دارد مانند دعوای ورشکستگی که نتیجه پذیرش تهاتر، برائت دو ذمه متقابل است و چه در مواردی که تهاتر، صرفاً موجب توقف دعوای اصلی است، از آنجایی که دارنده سند تجاری مبادله پذیر بر اساس سندی که در اختیار او قرار دارد، با امضاکننده قبل یا بعد از خود رابطه مبنایی ندارد و بر اساس مبنای پذیرفته شده در حقوق انگلیس، امکان استناد به تهاتر در برابر چنین دارنده‌ای از سوی آنها وجود ندارد. بدیهی است که در این وضعیت و اینکه اساساً هر خوانده صرفاً می‌تواند به تهاتر طلب خود از خواهان با بدهی او به خود استناد نماید، نخستین ظهرونیس نیز نمی‌تواند در برابر چنین دارنده‌ای به تهاتر طلب دارنده با دین او به امضاکننده قبل یا بعد از وی استناد نماید. به نظر می‌رسد در حقوق ایران نیز با توجه به فرض اخیر و اینکه استناد به تهاتر، میان دو بدهکار متقابل موضوعیت دارد، نخستین ظهرونیس نمی‌تواند در برابر دارنده به این موضوع استناد نماید.

۵ نتیجه‌گیری

برخلاف حقوق ایران که در آن، تهاتر، اولاً و بالذات، امری، ماهوی محسوب شده و بدون توجه به منشأ قراردادی یا غیر قراردادی، شامل دو دین کلی متقابل می‌گردد در نظام حقوقی انگلیس، تهاتر به عنوان یک قاعده آیین دادرسی، بسیار دیرنگام و به منظور جلوگیری از تکرر پرونده‌های قضایی پذیرفته شد با این حال، وجود سه منبع حقوقی کامن‌لا،

References

- Adl, M. (2010), Civil Law, Khorsandi Publication. (In Persian) .
- Akhlaghi, B. (2012), "Business Law Textbook", Faculty of Law and Political Sciences, University of Tehran Publications. (In Persian).
- Ardabili, M.A. (1995), "Majmaa Al-Fayedeh va Al-Borhan Fi Sharh Ershad Al-Azhan", Vol.9, Al-nashr Al-Islami Publication. (In Arabic).
- Aryanpur, A. and Aryanpur, M., (2005), English Dictionary into Persian, Amir Kabir Publishing House. (In Persian and English).
- Ansari, M. and Taheri, M. A., (2004), Encyclopaedia of Private Law, Vol. 2, Mehrab Fekr. (In Persian).
- Batra V.K & Kalra, N. K. (1988), Mercantile Law, McGraw Publishing Company Ltd. (In English) .
- Bélangier, A. (2003). "La compensation légale, son automatisme et ses conditions. (In French).
- Bichler, Robert. H. (1963), "Bills and Notes: The Impact of the Setoff and Assignment Statute Upon Negotiable Instruments Law", Marquette Law Review, Volume 47, No 3. PP. 379-388. (In English).
- Bradgate, R. White, F. & Fennel, S., (1995), Commercial Law, Blackstone Press Ltd. (In English).
- David, R. and Giofre Spinozi, K., (1389), an introduction to Comparative Law and Two Major Contemporary Legal Systems, Translated and Summarized by Safaei, S. H., Mezan Publishing (In Persian).
- Dawson, T. L. & Mounce, E. W. (1975), Business Law, Texts and Cases, London: D.C. Health and Company. (In English).
- Dehkhoda, A. A. (1371), Dictionary, Vol. 5, Tehran University Printing and Publishing Institute. (In Persian).
- Encyclopedia Britanica inc, (2005), Encyclopedia Britanica, Encyclopedia Britanica inc. (In English).
- Eskini, R. (1373), Comparative Business Law, Vol.1, Majd Scientific and Cultural Association. (In Persian).
- Garner, B. A.(1979), Black's Law Dictionary, Dadgostar Publication. (In English).
- Grant S. B.(1965). The Doctrine of Equitable Set-off, Melbourne University Law Review, Vol.5, No. 5, pp. 76-87. (In English).
- Hakim, M. (Untitled), Mustamsk Orveh Al-Wothgha, Vol.13, Dar Ehya Al-Trath al-Arabi. (In Arabic).
- Hashemi Shahroudi, S. M., (2004), Fiqh According to the Religion of Ahl al-Bayt, Vol. 2, Institute of Islamic Jurisprudence According to the Religion of Ahl al-Bayt (In Persian).
- Heli, A. N. (1403), Sharia al-Islam fi Al-halal wal-haram, Vol. 2 and 3 Esteghlal Publication. (In Arabic).
- Heli, A. M.-A (1410), Irshad al-Azhan fi Ahkam Al-iman, Al-Nashar al-Islami Institute (In Arabic) .
- Heli, A. M. A, (1419), Qa'aw al-Ahkam fi Marifah Halal va al-Haram, Al-

- Nashar al-Islami Institute. (In Arabic).
- Jafari Langroudi, M. J. (1372), Encyclopaedia of Law, Vol.1, Amir Kabir Publishing House (In Persian).
- Jafari Langroudi, M. J.r. (1388), Encyclopaedia of Civil and Business. Law, Ganj Danesh Library. (In Persian) .
- Jafari Langroudi, M. J. (2006), Expanded on Terminology, Vol.2, Ganj Danesh Library(In Persian).Jafari Langroudi, M. J., (1391), Mahshai Qanon Civil, Ganj Danesh Library. (In Persian) .
- Jelison, Dean,(1945), "Collateral Defenses to Negotiable Instruments", Montana Law Review, Vol. 15, No.1.pp.83-93. (In English) .
- Ibne Qudama, M. A.M. (Untitled), Al-Mughani, Vol.5, Dar al-Fekr
- Ibne Motraz, A. N. (1997), Al-Maghref fi Tartibel-Moreb, Maktabah Osameh Ibne Zaid, Halab. (In Arabic).
- Ibne Manzoor, A. J.M. (1997), Arab Language , Vol. 5, Dare Sader
- Imami, S. H. (1373), Civil Law, Vol.1, Islamia bookstore (In Persian).
- Katouzian,N . (1377), Civil Law, General Theory -Nommed Iqaa , Dadgstar Publication. (In Persian).
- Katouzian, N. (1376), Civil Law, General Rules of Contracts, Vol.4, Publishing Company in Cooperation with Bahman Borna Dadgstar Publication. (In Persian).
- Katouzian, N. (1379), General Theory of Obligations, Mizan Publication. (In Persian).
- Katouzian, N. (2007), Judicial Justice Dadgstar Publication. (In Persian).
- Kamiar, Gh. R. (2006), Introduction to the Check Issuance Law, Majd Scientific and Cultural Assembly. (In Persian).
- Khansari, S. A. (1355), Jame al-Madarak fi Sharh al-Mukhastar al-Nafi, Vol. 1, Maktaba al-Sadooq (In Arabic).
- Khoui, S. A. (Untitled), Musouah al-Imam Khoui, Vol.38, Al-Khouyi Islamic Institute. (In Arabic).
- Leigh Anenson, T., (2018), Announcing the Clean Hands Doctrine, University of California, Davis Vol. 51. (In English).
- Loyd. William.H,(1916). "Development of Set-off", University of Pennsylvania Law Review and American Law Register,Vol.46, No. 6. Pp.541-569. (In English).
- Mann, R. A. & Barry S. R,(2007), Essentials of Business Law,Thomson West. (In English) .
- Martin, A. E. (1380), Oxford Dictionary of law, Oxford University Press, khorsandi Publications. (In English).
- Oxford University (1990), Oxford Reference Dictionary, Clarendon. Press (In English).
- Moin, M.(1360), Persian Dictionary, Vol.1Amir Kabir Publishing House. (In Persian) .

- Mollahosseini, R.& Ahmadi, M.(2016), "Comparative Study of the Rules Governing Commercial documents and their Substantive Conditions in Realizing the Responsibility of the Signatories from the Point of View of Iranian and French Commercial Law and the Geneva Uniform Convention", the First International Conference and the Second Conference National Third Millennium and Human Sciences, pp. 12-24. (In Persian).
- Pinsler J.,(2011), "The Court 's Response to Counterclaims in Proceedings for Summaray Judiciary Judgment", Singapore Academy OF law Journal, Vol. 23.pp.517-537. (In English).
- Rashti, M. H. (Untitled), Kitab Al-Qada, Untitled. (In Arabic).
- Rashti, M. H. (1401), Kitab Al-Qada, Dar al-Qur'an al-Karim.(In Arabic).
- Rebuck, D (1991), An Introduction to the Law of Banking Instrument in Hong Kong, Hong Kong: HKU Press Law Series. (In English).
- Sanhoury, A. R. A. (Untitled), Transfer and Collapse of Obligations, Translated by Amini A. R, & Danesh Kia, M. H , Center of Book,s Translation and Publishing (In Persian).
- Shahidi, M. (2009), Civil Law 3, Obligations, Majd Scientific and Cultural Assembly. (In Persian).
- Shahidi, M. (1377), Falling of Obligations, Hoghooghdan Publishing House. (In Persian) .
- Saqri, M. (2007), Commercial Law, Instruments, Educational, Enteshar Publication. (In Persian) .
- Schmittoff, C.M., (1378), The Law and Practice of International Trade, Translated by, Akhlaghi, B., Asbaghi Nemini, S. M., Imam, F., Bagheri, M., Tayebi Fard, A. H.& Hemmat Doost, Vol.2, Samt Publication. (In Persian) .
- Sepinuck S. L.(1988). The Problem with Set-off: A Proposed Legislative Solution, William & Mary Law Review, Vol. 30, No.1, pp.51-130. (In English).
- Tabatabai Yazdi, M. K. (1376), Question and Answer, Tehran: Islamic Sciences Publishing Center. (In Arabic).
- Terre, F., Simler, P. & Lequetete, Y. (1996), Droit civil : les obligations, Dalloz. (In French).
- Najafi, M. H. (1379), Javaher Al-Kalam fi Sharh Sharia al-Islam, Vols. 15, 24, 29, and 31, Dar Al-Kotob al-Islamiya. (In Arabic).
- Van Deventer, S.M.(2016). Set-off in South African Law:Challenges and Opportunities, Faculty of Law: Stellenbosh University. (In English).
- Zahili, Wahba, (1985), Al-Fiqh al-Islami and Adlata,Vol.5, Dar al-Fekr.(In Arabic).
- Zubair, Muhammad & Khattak Sadia, (2014), The Fundamental Principles of Natural Justice in Administrative Law, Journal of Applied Environmental and Biological Sciences. (In English).